

A szocialista államrend válsága Magyarországon

A magyarországi szocializmus válságban van: gazdasági, politikai, ideológiai, sőt morális válságban. E válság valamikor a hetvenes évek végén kezdődött, a nyolcvanas évek közepén felgyorsult és 1987/88-ban a leghivatalosabb fórumokon — sajtó, pártgyűlések, stb. — is kifejezésre jutott. 1987 nyarán a nyugtalanság olyan méreteket öltött, hogy az irányváltás, de legalábbis a vezetőségcsere, elkerülhetetlenné vált. A váltás két lépésben történt; az elsőben (1987 júliusa) az állampárt új kormányfőt nevezett ki, aki is hivatalbalépésekor gyökeres gazdaságpolitikai irányváltást hirdetett meg; a másodikban (1988 májusa) a pártvezetés régebbi gárdája szinte teljes egészében a süllyesztőbe került, s a gazdaságszerkezeti újítások mellett a politikai intézményrendszer reformja is meghirdetést nyert. Az 1988 májusában összehívott országos pártértekezlet — egy fajta rendkívüli, tisztújító jogokkal is felruházott pártkongresszus — egyszerre volt válságfórum és kísérlet a megbomlott sorok újrendezésére. A válság *megfogalmazásában* a reformerszárny játszotta a főszerepet, mindenekelőtt azzal, hogy hangot adott a magyar társadalom mélyéről jövő változási kívánalmaknak, illetőleg hogy ezeknek figyelembevételével intézményes újításokat javasolt. A sorok *újrendezésében* azonban a főszerep a hagyományosabb elemeknek jutott, s ezen belül is a párt új erős emberének, a Kádár utódjává előlépett főtitkár-miniszterelnök Grósz Károlynak. Hogy lesz-e érdemleges újítás az intézményrendszerben és hatékony gazdaságpolitikai irányváltás, most elsősorban Grósz Károlyon múlik (úgy, mint 1987-ig:

Kádár Jánoson). Természetesen vannak a színen más politikai erők is — egyrészt a hivatalos intézményrendszeren kívül, másrészt a párthatalom felsőbb köreiben —, de tapasztalatból tudjuk, hogy az erők harcának kimenetelében mennyire döntő szerepe van a hatalom élén álló személynek.

Ennek az írásnak nem célja, hogy a magyarországi válságot és az általa eddig kiváltott változásokat részleteiben elemezze: ilyen munka elvégzéséhez közelebbi megfigyelőhely kellene, mint Párizs. Célunk azonban, hogy a válság és a megindult — vagy legalábbis meghirdetett — irányváltás főbb adottságait szemügyre vegyük, s ezeknek mérlegelése után a válság kimenetelének lehetséges útjait feltérképezzük.¹

A gazdasági csödről, dióhéjban

Hogy a gazdasági vonalvezetés csődbe jutott, ez ma már olyan elismert tény, hogy bizonyításra nem szorul. Az ország legjobb közgazdászai ezügyben több mint tíz évvel ezelőtt kezdtek húzni a vészharangot: iszonyú kár, hogy figyelmeztetésüket az illetékes államvezetők olyan nagy késéssel hallották meg. Amikor 1987 tavaszán végre megértették, hogy „most már igazán tenni kell valamit, különben katasztrófa lesz”, megkezdődött az addig követett vonal előbb óvatos, aztán szinte pánikszerű revíziója, s ebből kerekedett ki a tavaly nyári kormányátalakítás. Grósz Károly, Medgyessy Péter és más kormányvezetők nyilatkozataiból csakhamar nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdaságpolitika élére került új gárda tartós hatállyal szintiszta válságkormányzásra rendezkedett be azzal a bevallott céllal, hogy a lejtőre került kocsit biztosabb terepre vezeti vissza. Bár a hivatalos nyilatkozatok a gazdasági válság elemeit nem minden vonatkozásban tárták fel, a felől nem hagytak kétséget, hogy a helyzet súlyos, s olyan drasztikus intézkedéseket igényel, amelyek bizony senkinek sem fognak örömet okozni. (Egyesegyedül Kádár merte kétségvetni, hogy a dolgok válságosra fordultak; bukása erre is pontot tett.)

---

¹ Fejtegetésünk alapszövege 1988 első hónapjaiban íródott, végső változata az év késő nyarán.

A gazdasági problémák elemzésébe ehelyütt már csak azért sem bocsátkozunk bele, mert ezt már másutt megtettük.² Egyáltalában e kérdés mintha már régesrég a túlbeszéltség állapotába jutott volna... Ezért talán elegendő lesz, ha néhány szóban felidézük a lényegét.

Magyarországon is, mint Kelet-Európában mindenütt, a szovjet mintájú tervezőgazdálkodás veszteséges pályákra — úgy is mondhatnók: fejlődési zsákutcába — vezette az ipari termelést; e pályákról kikerülni, az igazán modern és reményteljes technikákhoz felzárkózni csak hatalmas tőkeberuházással lehetne, amire azonban az ország jelenlegi eladósodása mellett sem pénz, sem — valószínűen — külföldi hitelező nincsen. A külföldi adósságállomány már most is akkora, hogy a folyó devizajövedelemből, ill. annak megtakarítható részéből, nem lehet az esedékes kamatszolgálatot teljesen fedezni. Ezért azután az adósságállomány kvázi automatikusan tovább növekszik anélkül, hogy újonnan felhasználható termelési tőke kerülne be az országba! De a dolognak ez csak a külgazdasági és rövidlejáratú oldala. Nagyobb probléma ennél hosszabb távon, hogy még az esetlegesen megszerezhető tőke sem biztos hatású gyógyír. A legjobb feltételek mellett kapott tőke is csak akkor érne valamit, ha mozgékony, gazdaságilag élet- és versenyképes vállalkozások kezelésébe jutna, márpedig a szocialista állam tervutasításain nevelkedett és pénzügyi gyámkodásához szokott nagyvállalatok nem ilyenek.

A magyarországi közszellem, elsősorban a közgazdászoké, sokáig abban a reményben élt, hogy a hatvanas évek közepén megkezdett s a nyolcvanas években valamennyire felújított „reform” majd kineveli ezt a vállalkozóképes gazdasági szervezetet. Ez azonban nem következett be. Az elmúlt évtized „reform”-intézkedései csak másodrendű kisvállalkozásoknak nyitottak utat, máskülönben meghagyták, legfeljebb módszereiben ésszerűsítették a vállalatok fölötti állami gyámkodást. A sok halogatás és be nem váltott reform után a magyar gazdaság végülis olyan hátrányba jutott, hogy óvatos kis lépésekkel azt már nem

---

2 Részletes elemzéseket adtunk erről előző számunkban (MF 18) a Hazafias Népfrent beadványával kapcsolatban (Kovácsy Tibor és Varga Iván írása, 91–114. old.) Lásd továbbá a jelen számban Kemény István elemzéseit (35–40. és 53–77. old.)

lehet behozni. Merész ugrásra volna szükség, amely az adott esetben nemcsak személycserét jelent — ez maga is nehéz —, hanem az államosított gazdaságirányítás többé-kevésbé radikális felszámolását.

Elvben az új pártvonal és kormányzati program ilyenirányú változásokat is kilátásba helyez. Így pl. az új „társulási törvény” nyitás a magántőke szélesebbkörű felhasználása, vagy legalábbis olyan vállalatok alakítása felé, amelyek már nem tekinthetők az állam kizárólagos tulajdonának. Gyakorlatilag azonban még nem dőlt el, hogy az új vezetői gárda milyen messzire hajlandó menni az elődeitől örökölt szocialista szervezési formák likvidálásában. Aligha kell magyarázni, hogy mi volna ebben a lépésben a veszélyes, — még akkor is, ha a döntések szigorúan „fent”-ről jönnek és a központi párthatalom kontrollja alatt maradnak. Jó, hogy a mai magyar vezetés — saját bevallása szerint — „új szellemben” kíván a problémákhoz nyúlni: ez nem változtat az alapadottságokon.

A képletet bonyolítja, hogy az új reformprogram olyan gazdasági intézkedésekkel kapcsolódik össze (személyi adó, ár-szintnövelés, munkahelyek fölszámolása), amelyek a szélesebb közvéleményben sokkal több nyugtalanságot keltenek, mint reményt vagy várakozást. Az elmúlt két évtizedben Magyarországon annyi szóbeszéd volt a gazdaság reformjáról, hogy — a beavatott szakemberek egy viszonylag szűk csoportjától eltekintve — az újból meghirdetett reformoktól pozitív jót úgyszólván senki sem vár. A közvélemény továbbá abban sem nagyon hisz, hogy az új vezetés csakugyan kirántja a szekeret a kátyuból (mármint országét). Nem a szándékot kérdőjelezi meg, s még csak nem is X vagy Y személyi alkalmasságát, hanem a szocializmusnak nevezett rendszer belső megújulási képességét. Elvégre ezt is már többször és többen megpróbálták, de átütő sikerrel mindmostanáig sehol. A jövő természetesen mindig nyitva van és tartogathat kedvező meglepetéseket is. Eddig azonban semmilyen tény nem hozható fel annak bizonyítására, hogy az államszocialista gazdaságirányítás hatékonyra tehető.³

3 Alább részletes kivonatokat adunk Andics Jenőnek, az új magyar vezetői gárda egyik ideológusának fejtegetéseiből. (Lásd alább, a 30–33. oldalon „Modellváltás” c. ismertetésünket.) Az idézett

A bizalmi válságtól a „szocializmuskép” elbizonytalanodásáig

Itt vezet át a gazdasági válság a *politikaihoz*, amely mindenekelőtt: bizalmi. Mint ahogy a gazdasági csőd, ez sem egyik percről a másikra jött létre. Abban a két évtizedben, amely a nyolcvanas évek elején ért véget, a Kádár-rendszer tekintélyes bizalmi tőkét halmozott fel. Ez a bizalom egyrészt arra épült, hogy az élet élhetőbbé vált, másrészt arra az elterjedt nézetre, hogy az adott viszonyok között ennél többre úgy sem lehet számítani. Egyfajta „kiegyezés” ment végbe állam és nép között, ha nem is jogi értelemben, de abban a köznapi értelemben, amelyben a fennálló állapotok — olykor a nehezen kibírhatók is — elfogadottá válnak, ha egyszer a „más”, a jobb, nem elérhető. A bizalmi tőke kinélkinél abban a mértékben halmozódott föl, ahogy a helyét vagy a számítását megtalálta. Akik a rangok és a lehetőségek létráján magasan álltak, természetesen nagyobb mértékben osztották a közmegegyezést, mint az alacsonyan állók.

Bizalmi válságnak nevezhető egy olyan helyzet, amikor egyre többen érzik úgy, hogy a hatalom becsapta őket, vagy legalábbis nem törődik velük, s egészben véve rossz irányban halad. Magyarországon ez a helyzet a hetvenes évek vége felé kezdett kialakulni. Először az értelmiség egy része mondta föl a „közmegegyezést”,⁴ majd egymásután a társadalom úgyszólván minden rétege (a politikailag vagy gazdaságilag szuper-privilegizáltak néhány, nem túlságosan népes csoportjától eltekintve). Ennek legvilágosabb jele az a panasz-áradat volt, amely 1987 tavaszától kezdve a magyar sajtót-rádiót (stb.) előntötte, s az a körülmény, hogy a panaszokba egyre több méltatlankodás, felelősségrevonás és — a fennálló államrend hívei részéről — aggodalom vegyült. A bizalmi válság legáltalánosabb oka, hogy a rendszer egyre kevésbé tudta nyújtani azt, amit — a hatvanas-hetvenes években kialakult életnívó és várakozások szerint — az ország lakói már-már jussuk-

---

szövegben szó szerint az áll, hogy „egyelőre nincs olyan hatékony szocialista piacgazdálkodás, amelyből tapasztalatokat meríthetnénk”.

4 Lásd erről Vajda Mihály írását, Magyar Füzetek 11 (1982), 13. old.

nak tekintettek, s ugyanakkor e csalódás ellensúlyozására alig-alig voltak eszközei. Tulajdonképpen Kádár János ebbe bukott bele.

Amíg Kádár a helyén volt, a bizalmi válsággal párhuzamosan és ahhoz kapcsolódóan kifejlődött, sőt akuttá vált egy másik — felszínesebb — politikai válság is, az, amely Kádár kiöregedéséhez és utódlásához kapcsolódott. Minden utódlás természetesen előhívja és felcsigázza a személyi ambíciókat. Ezek pedig szükségképpen „pártalakításokhoz” vezetnek, vagy teljességgel személyi alapokon, vagy — ha erre a helyzet, ill. a szereplők egyénisége és észjárása módot ad — politikai árnyalatok szerint. A magyar pártvezetésben a nyolcvanas évek közepétől három irányzat kristályosodott ki: a „reformszárny”, a „rendpárt” és a kádárista „centrum”. A reformszárny — amelynek Pozsgay Imre, a Népfront főtitkára volt a legmerészebb szószólója, a demokrácia irányába mutató politikai engedmények árán kereste a kiegyezést a felbolydult közhangulattal, s ehhez a partnereket elsősorban az értelmiségben, különösen annak népi-nemzeti érzékenységű rétegében találta meg. (A pontosság kedvéért említsük meg, hogy a hivatalosság mesgyéin tevékenykedő magyar „reformpártnak” van egy liberális szárnya is, mindenekelőtt a piacpárti közgazdászok körében. Ennek a szárnynak Nyers Rezső volt a legsúlyosabb politikai személyisége.) A „rendpártot” is a helyzet elbizonytalanodása hívta életre, hívei azonban a célszerű választ nem annyira újításokban, mint inkább a fegyelem helyreállításában, a rendszer társadalmi bázisának megerősítésében keresték. Ezt a „pártot” a közhiedelem már évek óta elsősorban Grósz Károly személyével kapcsolta össze, de Berecz Jánost is idesorolta. (A két személy közötti hatalmi versengés végülis Grósz győzelmével végződött.) A kádárista „centrum” — mint maga Kádár — voltaképpen semmi mást nem akart, mint a lehető legkisebb igazításokkal „kivészelní” a nehézségeket. Ez tíz éven át sikerült is neki, igaz, azon az áron, hogy az ország hangulata elmérgesedett s beállt a gazdasági csőd.

Melyik „párt” kerekedett felül az utódlási küzdelemben? Úgy tűnik, hogy Grósz személyében a „rendpárt” vette át a vezetést. Grósz személyes sikere — a kormányelnökséghez a főtitkárság is — azonban nem értelmezhető az említett irányzat egyértelmű felülkerekedéseként. Először is azért nem, mert ezt

az eredményt egy *egyed* vívta ki jó taktikai érzéssel. Másodszor, mert a főtitkárrá választott Grósz Károly más nem egészen ugyanaz a politikus, mint akit a nyolcvanas évek közepén a „rendpárttal” azonosított a közvélemény: időközben, úgyszólván mint miniszterelnök, leckét kapott a gyakorlati élettől, szembesült az ország problémáinak példátlan súlyosságával. Harmadszor, a személyes sikernek *ára* volt: szövetségre kellett lépni a „reformpárttal”. Talán nem is annyira személyes okokból – pusztán taktikailag más kombinációk is nyitva álltak –, mint inkább a szélesebb közvéleményre való tekintettel. Az ország hangulatát felmérve, sőt ezen belül a párttagságét is, Grósz Károly úgy látta, megértette, hogy a közvéleményt lecsillapítani, a változtatási szándékok komolyságáról meggyőzni csak a „reformszárny” közreműködésével lehet. Így került be az 1988 májusi pártértelmezésen választott új politikai bizottságba Pozsgay Imre és Nyers Rezső (aminek következtében természetesen a „centrum” is eltolódott).

Megoldódott-e 1988 tavaszán a politikai válság?

Egy bizonyos síkon: igen. Az a válság, amelyet Kádár utódlásának elhúzódása idézett elő, kétségtelenül megoldást nyert, méghozzá látványosan. Ezzel kapcsolatban figyelembe kell venni azt a katartikus folyamatot, amely az MSZMP sorain *belül* ment végbe. Végülis a régi vezetői gárda bukása a pártértelmezésen pecsételődött meg, az új Központi Bizottság megválasztása során. A régi pártvezér felfelé buktatása – amely nyilvánvalóan előre kialakított döntés volt – magábanvéve is izgalmas „esemény” volt, hiszen mégoly elaggottan is Kádár elmozdíthatatlannak tűnt. De a Kádár-féle régi gárda többi tagjának (Gáspár, Német, stb.) látványos kibuktatása a Központi Bizottságból – amely minden jel szerint spontán, nem-kitervelt választási eredmény volt – a váltásnak pszichodramai feszültséget adott; erre a csattanóra még a két játékvezető (Grósz és Berecz) sem számított.

Az őrsváltás tehát megtörtént, méghozzá messzebbmenően, mint amire eleve számítani lehetett. Ez természetesen érezteti a hatását még a szélesebb közvéleményben is. Mint minden új vezetői gárdának, a Grósz Károly csapatának is van indulási tőkéje: ha előlegezett bizalomról túlzás volna is beszélni – ehhez nem elég mély a váltás – az új arcok és új hangsúlyok várakozást keltenek és türelmi időt írnak elő még a legelégedetlenebbeknek

is. Másképpen szólva, a Magyarországot kormányzó állampárt — *időt nyert*. Amire nagyon is szüksége volt: abban a robbanásig feszült hangulatban, amely az 1988 májusi pártértekezletig uralkodott, minden megnyugtató beszéd vagy fogadkozás hiábavaló volt. „Kibontakozásra” ugyan most sem számít senki, de a drámai katarzisz után beállt nyugodtabb légkörben legalább neki lehet látni az átszervezési programok végrehajtásának.

Egy másik, mélyebb értelemben azonban a politikai válság megmaradt. A nyolcvanas évek végén ugyanis nemcsak a bizalom fogyatkozott meg. Olyan okokból, amelyek nemcsak gazdaságiak és nemcsak a napi-politikai teljesítményhez kapcsolódnak, megrendült a szovjetelvű leninista párt egyeduralma köré épülő rendszer legitimitása is. Bárkinek, aki magyar újságokat és folyóiratokat vesz a kezébe, egy idő óta fel kellett tűnnie, hogy az egypárt-rendszer jogosultságának kérdése egyre sűrűbben és nyíltabban tűnt fel a magyarországi politikai vitában. Hogy miért csak egyetlen párt létezhet a szovjet minta szerint működő államrendszerben, s hogy miért ez az egyetlen szervezet diktál mindenben, tulajdonképpen mindig is kérdésként meredezett, de erre a kérdésre a hatalom birtokosai kemény és megfellebbezhetetlen „ideológiai” választ adtak. Csakhogy az utóbbi évtizedekben az ideológia kemény magja fellazult, s bár a diktatúra feladásáról nem volt szó, annak igazolására az ideológia mellett valóságosabb elemek is belekerültek (gazdaságfejlesztés, érdekvédelem, a társadalmi konfliktusok elrendezése, nemzetvédelem...) Az 1968-ban megindított gazdasági reform révén közhellyé vált, hogy a társadalom érdekcsoportokra tagolódik, s hogy ezek között ütközések is lehetségesek. A szellemi alkotások világában pedig elismerést nyert a pluralizmus, vagyis hogy nemcsak egyetlen elvnek, egyetlen igazságnak van létjogosultsága.⁵ A hetvenes évek végén megalakultak az első „ellenzéki” csoportok, s bár intézményes helyük a politikai rendszerben máig sincsen, azt, hogy hasznos szerepük (is) van, s hogy figyelemreméltó gondolatokkal állnak elő, egyre több politikai és propaganda-felelős

---

5 Említést érdemel, hogy a Magyar Értelmező Kéziszótár 1977. évi kiadása még nem ismeri a „pluralizmus” szót. Egy-két év óta egyre sűrűbben szerepel ez a szó a hivatalos magyar sajtóban, most már a politikai vezetők is rendszeresen használják.

ismerte el, a legnyomatékosabb formában 1987 koraőszén Grósz Károly miniszterelnök.⁶

Meglepő volna, ha ezekután a magyar társadalom nem lépett volna még egyet előre, s nem tette volna fel nyíltan a kérdést: „de hát, ha így van, miért csak egyetlen pártnak van joga politikailag léteznie, miért nem léphetnek fel másvéleményű politikai csoportok is helyileg vagy országosan?” Sőt, ennél több is történt. Klubok és más politikai csoportosulások léptek a színre, ezek közül az egyik — a Fiatal Demokraták Szövetsége⁷ (FIDESZ) — már-már „pártnak” is tekinthető.

Erre a — nyíltan vagy hallgatólagosan — fölített kérdésre az MSZMP vezetőinek nincsen elfogadható válaszuk. Már évek óta van egy „történeti” beállításuk (nem magyarázat, hanem csak ténymegállapítás), amely valahogyan így hangzik: „minthogy minálunk a szocializmus az egypárt-rendszer formáját vette föl”, ezért most már így jó, ahogy van. Van egy „geo-politikai” beállítás is, amely a — ki nem mondott — függőségre appellál: „minthogy Európa egy olyan térségében élünk, ahol csak az egypárt-rendszernek van helye...” (stb.). Ezek az igazolások nemcsak suták, hanem lassan a politikai adottságokkal sem egyeztethetők össze. Lengyelországban már több ízben szó esett egy ellenzéki párt engedélyezéséről, s maguk a szovjet vezetők is elkezdtek politikai pluralizmusról beszélni. (Ennél meszebb még nem jutott a dolog.) Így aztán a nyers tényhelyzetre való hivatkozás egyre inkább a levegőben lóg. Az érvszerű igazolás hiánya évtizedeken át nem okozott zavart, de most — miért, miért nem — maga is hozzájárul az egypárturalom válságához. A törvények fölött álló, alkotmányos korlátozásnak alá nem vetett (azaz lenini típusú!) párthatalom legitimitása nemcsak a közvéleményben vált kérdésessé, hanem a hatalmi személyzet egy részében is. Az új egyesületi törvény vitája⁸ alighanem élesen felszínre fogja hozni az ezzel kapcsolatos bizonytalanságokat.

---

6 Lásd előző számunkban idézett nyilatkozatát (MF 18, 129–130. old.) Megjegyzendő azonban, hogy 1988 májusa óta Grósz megint vonalat változtatott és a demokratikus ellenzékét ismét — többnyire — „ellenségnek” titulálja.

7 Programnyilatkozatát a 203. oldalon találja meg az olvasó.

8 Erre a tervek szerint 1988 második felében fog sor kerülni.

A hatalmi személyzet rossz közérzete más „ideológiai” problémákkal is összefügg, és pedig azzal, hogy a szocializmusnak mint hivatkozásnak mind kevésbé van megfogható tartalma. Egy szovjet típusú rendszer még a legkeményebb erőszak alkalmazása mellett sem nélkülözhet egy bizonyos szocializmus-hitet. „A” szocializmus „építése” a rendszer öndefiníciója, erre való hivatkozással igazolhatók a legnagyobb áldozatok és balfogások is. Abban, hogy e hivatkozásnak *tartalma* van — természetesen olyan, amelyet a mindenkori pártvezetés szab meg — még a legcinikusabbak is hinni szoktak. E tartalom módosulása mindig okoz némi zavart, de ameddig a hivatkozás összekapcsolható *valamiféle* szocializmussal és a leninista pártnak ebben jutó exkluzív történelemformáló szerepével, a kommunista identitás fenntartható. Most azonban éppen innen jelentkezik a baj.

A magyar kommunisták ideológiai kohéziója először az ötvenes években rendült meg. A Kádár-rendszernek azonban — a belső kétkedők és lázadók kiiktatásával — sikerült az egyetértést helyreállítania, sőt még a fenti értelemben vett „hitet” is restaurálnia. A restauráció nem terjedt ki a sztalini dogmák teljességére, helyet adott az újításoknak, ill. az alapelvek rugalmasabb értelmezésének. Ennek a változásnak volt része a piacgazdálkodási szempontok részleges elfogadása (1966-os párthatározat) és a szellemi életre nehezedő tilalmak lazítása egy újfajta kulturális türelem, a többszínűség és az ideológiamentes szakszerűség jegyében. Mindezek a nyitások abban a reményben történtek, hogy velük „a szocializmus” és „a párt” tekintélye csak erősödhet.

Nem így történt. A szabad kritikai gondolkodás lassú terjedése az elmúlt évtizedben aláásta a rendszer ideológiai alapzatát, pontosabban: a magasabb értelmiség közvetítésével behatolt a rendszer felsőbb személyzetébe és kikezdte a politikai hivatástudat belső biztonságát. Ez a folyamat valószínűleg sokkal lassabb maradt volna, ha nem esik egybe a rendszer tényleges teljesítményeinek a válságával, valamint azzal a megrendüléssel, amelyet az új szovjet vezetés önkritikai megnyilatkozásai váltottak ki. Bekövetkezett az a lelkiállapot, amelyet a mai magyar hivatalos szóhasználat a „szocializmuskép elbizonytalanodásának” nevez. Az ideológia kételyektől szaggatott bajnokai úgy indulnak neki egy „új szocializmuskép” kimunkálásának, mint

Artúr király lovagjai a Szent Grál keresésének... Titokban ők is tisztában vannak azzal, hogy a király baja gyógyíthatatlan, de hajtja őket régi dicsőség emléke és az az irreális remény, hogy hátha mégis találnak valamit, ami „szocializmuskép” címén felmutatható.

Eközben a prózai realitások síkján mindenki tudja, most már a legmagasabbrangú felelősök is, hogy a hagyományos szocializmus mint gazdasági recept használhatatlannak bizonyult; hogy a magyar gazdasági életben alkalmazásra kerülő módszereknek édes-kevés közülük van bármiféle „szocializmushoz” (még a jóléti államok jövedelemkiegyenlítő szocializmusához sem igen); s hogy a tátongó rések betömését csak olyan szervezeti elvektől lehet várni, amelyek zárójelbe teszik a szocializmust, olyan erőktől, amelyekre évtizedeken át a rendszer gépfegyverrel lőtt (legalábbis képletesen). Ők az új szövetségeseik, ők az új csodafegyverek. Nem csoda, ha a párttagságon kételyek vesznek erőt, az ideológusok pedig égnék emelik a karjukat. Nincs többé jövőkép, vagy csak annyi, hogy „minden áron hatalmon kell maradni” addig is, amíg (talán) jobbra fordulnak a dolgok. Lelke mélyén azonban úgyszólván mindenki arra számít, hogy csak rosszabbra fordulhatnak.

Mennyire lehet a hatalmi személyzetnek ezt a — szinte természetzerű — demoralizálódását feltartóztatni? Grósz Károly szemelláthatóan erre törekszik, s egész pártkáder múltja, tipikusan apparátus-ember egyénisége ezt a célt hathatósan segíti is. A válság azonban mélyebb annál, sem hogy taktikailag vagy pusztán személyi képességekkel áthidalható legyen.

Reformperspektívák?

A higgadt megfigyelőt némileg zavarba ejti, hogy Magyarországon mindenki úgy tesz, mintha ez a válság reformok útján volna megoldható. Ezt mondják a hatalom képviselői, de ezt mondják ellenfeleik és bírálóik is. A „reform” persze nem ugyanazt jelenti amazok és emezek szájában. Kérdés azonban, hogy az elmúlt 40 év tapasztalata — vagy az 1917 októbere óta eltelt hetven éve — bárkit is feljogosít arra, hogy reformoktól várjon átütő erejű változásokat.

Tudom, hogy a reformok hatékonyságának megkérdőjelezésére sokan felhördülnek és a kérdezőt azzal vádolják, hogy a katasztrófa híve. Holott csak arról van szó, hogy nem hajlandó szavakkal etetni magát.

A gazdasági reformok hatékonyságát illető kételyeinket már fentebb röviden megfogalmaztuk. A reformok teljes vagy részleges kudarca természetesen nem jelenti „a rendszer” bukását, ameddig a hatalmi struktúrák kisebb-nagyobb igazítások árán fennmaradnak. Erre van precedens a szomszédban (Jugoszlávia), s valójában a szovjet rendszer egész hetvenéves múltja azt példázza, hogy a gazdasági csőd igen-igen hosszú ideig konzerválható. A Grósz-kormányzat központi célkitűzése a nemzetgazdaság szanálása úgy, hogy — amennyire lehet — érintetlenül maradjon a rendszer két alapadottsága: a szovjet függőség és az egypárturalom. A hetvenéves tapasztalat azt sugallja, hogy csak mérsekeltén várható gazdasági siker és az sem okvetlenül a demokrácia révén vagy annak javára. Ha a Grósz-féle kormányzati terv egyáltalában megvalósítható, akkor államkapitalista alapon, ahol is a mexikói vagy a taiwani módszerek a mérvadóak (s ez még a legjobb, amit várhatunk!), nem pedig a mai nyugat-európaiak.

A tény, amivel itt számolni kell: hogy nem minden gazdasági nyitás föltételez politikai szabadságokat és még a piac sem vezet automatikusan azokhoz (ezt Faragó Béla igen meggyőzően mutatta ki a magyar ellenzéki eszmevilágról írott munkájában⁹). Az ún. történelmi tapasztalat itt alkalmazhatatlan, tekintettel arra, hogy az a bizonyos kedvező korreláció piacgazdaság, civil társadalom és demokrácia között eddig csak totalitarizmus előtti történelmi képződményekben fordult elő.

A reformperspektíva politikai oldalára áttérve nem szabad szem előtt téveszteni, hogy a leninista típusú párturalom — márpedig ez az alapfeltevés! — nem fér össze sem a párt szerepének alkotmányos korlátozásával, sem azzal a — népszuverénitásnak nevezett — jogállapottal, amelyben az ország lakossága saját maga szabadon döntheti el, hogyan akar élni, gazdálkodni, gyermeket nevelni, gondolkodni (stb.). A szabad népakarat kialakítása ter-

---

9 „Nyugati liberális szemmel”, Magyar Füzetek Könyvei, 10.

mészetesen bonyolult folyamat és az, hogy működik-e, kielégítően működik-e, sok esetben megkérdőjelezhető; azt azonban biztosan lehet tudni, hogy mikor nincsen: például akkor, ha a népakarat-képzés folyamatában valamely személynek, csoportnak, intézménynek vagy közjogi méltóságnak különleges előjoga van arra, hogy a többségnek ezt vagy azt előírja.

1987-ig a politikai intézményrendszer megváltoztatása a „reformpárt” megkülönböztető programpontja volt, miközben az MSZMP hangadó vezetői legfeljebb a párt „vezető szerepének” finomításáról voltak hajlandók „dialogizálni”. A politikai válság kiélesedésével ez a helyzet némileg megváltozott és az intézményrendszer reformja lassan hivatalos programmá lépett elő. Ebben kétségkívül szerepe volt a szovjet fejleményeknek, de belpolitikailag mégis úgy könyvelhető el, mint a „reformpárt” sikere. Pozsgay Imre bekerülését a Politikai Bizottságba úgy is lehet tekinteni, mint a politikai reform irányában tett ígéretet; Pozsgay mint államminiszter egyebek között a közigazgatási és jogi reformok előkészítésével van megbízva.

Ennek ellenére sok jel mutat arra, hogy hivatalos oldalról a politikai reform még mindig retorika (e szó legrosszabb értelmében)¹⁰ és hogy az ellenzéki erőkkel e tárgyban a hatalom siketek párbeszédét folytatja. Miközben az ellenzéki erők úgyszólván minden csoportja demokráciát és népszuverénitást követel, az állampárt továbbra is a „vezető szerep” gyakorlásának korszerűsítésén töri a fejét, s minden lényeges intézményes vonatkozásban (választási rendszer, egyesületi törvény) láthatóan az egypártrendszer stabilizálása a cél, minden „nyitás” ezen belül marad.

Mármost semmi sem áll távolabb tőlünk, mint a nyitásokban rejlő *lehetőségek* tagadása. Így pl. az 1984-es választási törvény, még úgy is, ahogy 1985-ben alkalmazásra került, lehetővé tette, hogy az Országgyűlésbe bekerüljön néhány függetlenebb személy, s részben ezzel is összefügg, hogy az elmúlt egy-két évben még a hatalom által delegált képviselők egy része is komolyabban vette képviseleti és törvényhozói funkcióját. (Ezt a változást persze alapvetően az ellenzéki kritika és a közvélemény felbolydulása idézte elő, amit egyébként az is mutat, hogy jó két évvel

---

¹⁰ Ugyanez a benyomása egy budapesti látogatás után Faragó Bélának. Lásd az „Irodalmi Ujság” 1988/3. számában írott cikkét.

a választások *után* következett be.) Egy új egyesületi törvény, bármily agyafúrtan korlátozza is az állampolgárok politikai szervezkedését, csakis javíthat a jelenlegi helyzeten. Egyáltalában a jogrendszer minden pontosítása üdvözlendő, feltéve persze, ha a jogok nem maradnak meg holt betűnek, hanem olyan bírói gyakorlattal párosulnak, amely a jogsértések orvoslását legalábbis részlegesen lehetővé teszi.

De az ilyen módon körülbástyázott, a párt egyeduralmát korszerűsítve fenntartó reformok nem vezethetnek el pluralista demokráciához. Ugyanebből az okból előrelátható, hogy nem fogják megszüntetni a politikai válságot, hanem tovább fogják éleszteni, s ahogy más elégedetlenségek is belépnek a képletbe, ki fog éleződni az intézmények *gyökeres megváltoztatásáért* folyó harc.

E dolgozat első változatában, amely 1988 koratavaszán került papírra, ezt írtam: „Valamilyen távoli értelemben az 1988 tavaszára kialakult helyzet emlékeztet az 1956 koraőszén töréspotra jutott válság előzményeire. A válság akkor is azért vált kritikussá, mert a pártvezetés nem tudott, nem akart párbeszédbe lépni azokkal, akik reformot követeltek.” Ezt a diagnózist látószólag érvénytelenítette a májusi pártértekezlet. De csak látószólag. Közeli távon persze volt jelentősége ennek az eseménynek: könnyen lehet, hogy a végrehajtott vezetőség- és irányváltás nélkül már ebben az évben társadalmi robbanásra került volna a sor. (Az államvezetés 1987 tavasza óta nagyon komolyan számított zavargásokra, mindenekelőtt a gazdasági elégedetlenség kapcsán, s a rendfenntartó erőket ennek megfelelően kiegészítette.) A májusi pártértekezlet szelepén a robbanó gázok egy része eltávozott, s ennek csak örülni lehet. De az alapadottságok nem változtak. Ennélfogva a válságnak nincsen vége, legfeljebb időleges nyugvópontra került.

Egy új politikai kompromisszum esélyei

Tartós megoldást csak egy olyan politikai változás hozhatna, amely egyrészt megteremtené az Európához való gazdasági felzárkózás emberi, pszichológiai és intézményes feltételeit, másrészt összhangba hozná a politikai intézményrendszert a demokrácia európai normáival. Ezekhez csatlakozik egy harmadik fel-

tétel, amelyet azonban „elsőnek” is lehetne nyilvánítani: olyan kormányzatra való áttérés, amely a magyar nemzeti érdekek érvényesítését *kifelé* is szorgalmazni akarná és tudná.

Tisztában vagyunk azzal, hogy e követelmények túlhaladják a magyar pártállam cselekvési szabadságát (ezért is tettük őket feltételes módba). A szovjet függőség létrejötte óta minden ilyen követelmény oly mértékben utópisztikusnak tűnt, hogy kimondásukról, de még végiggondolásukról is lassan leszokott a magyar közgondolkodás, nemcsak az országon belül, de még nyugaton is.

Érdemes azonban felvetni a kérdést, hogy a szovjet modell-től – és függőségtől – való eltávolodásnak ugyanolyanok-e a feltételei 1988-ban, mint az elmúlt negyven évben? Nem javultak-e meg érdemlegesen: egyrészt külső okokból (szovjet politikai változások), másrészt a fentebb elemzett válsággal összefüggésben?

Sorozatunk egy hat évvel ezelőtti számában közzétett tanulmányomban¹¹ felhívtam a figyelmet arra, hogy az 1956 utáni negyedszázadban „a legtöbb kelet-európai ország valamilyen formában eltávolodott a szovjet modelltől”, ugyanakkor tartós adottságnak fogadtam el a szovjet fönnhatóságot, s vizsgálódásomat arra futtattam ki, hogy voltaképpen meddig tolható arrébb a meglévő politikai keret „tűrészatára”. Ez a megközelítés változatlanul érvényes, azzal a fontos kiegészítéssel, hogy a „tűrészatás” eltolódása a Szovjetunióban is megkezdődött.

Egyelőre ennek jelei főleg abban mutatkoznak, hogy a Gorbacsov-féle vezetés szabadabb kezet ad a kelet-európai csatlópártoknak. Ennek következtében a közép-kelet-európai kommunista államrendszerek közti különbségek – amelyek már a nyolcvanas évek elején is nagyok voltak – még kiugróbbakká váltak. Más nyelvezet, más működési elvek, más politikai türelem vagy türelmetlenség uralkodik Kelet-Berlinben, Prágában, Budapesten (stb.). Még magyar szemmel is hajmeresztő szókimondás jellemzi a lengyel hivatalos sajtót, ugyanakkor a Magyarországon érvényes gazdaságpolitikai elvek hangoztatásának egy tizedéért is börtönbe lehetne jutni Prágában. A moszkvai vezetés ebbe láthatóan nem szól bele, vagy azért, mert a dolgot így tartja rendjén, vagy azért, mert – belső- és világpolitikai ügyekkel el-

---

11 „A szovjet modelltől való távolodás kilátásai 1982-ben”, Magyar Füzetek, 11, 138–156. old.

foglalva — nincs érkezése a szűkebb táborral foglalkozni. Amióta Gorbacsov új politikai vonala élesebb kontúrokat öltött, tehát 1987 eleje óta, szembetűnő a különbség a közeli védencek iránti látszólagos szovjet érdektelenség és ama felfokozott aktivitás között, amelyet a szovjet politika — Afganisztántól Nicaraguáig — a távoli csatlósok ügyében fejt ki.

A Szovjetunió új (vagy legalábbis lényegesen módosított) európai politikája azonban talán még ennél is merészebben értelmezhető. Nem lehet teljesen kizárni, hogy a nyugati világgal való *igazi* békeállapot megteremtése érdekében a Gorbacsov-féle vezetés még olyan változásokat is hajlandó fontolóra venni a közép-európai térségben, amely szakítás volna a Sztálin-féle csatlós-állam koncepcióval, s hosszabb távon lehetővé tenné, hogy e térség országai — vagy azoknak egy része — politikai értelemben „köztes” területté váljanak. (Természetesen a Szovjetunió külpolitikai befolyásának fenntartása mellett.) Mindenképpen figyelmet érdemel, hogy Gorbacsov külpolitikai szószólóinak egy része bagatellizálja a rendszerkülönbségeket. Ebben a tekintetben az új magyar vezetés is néha gorbacsovi hangokat penget.

A higgadt elemzésnek természetesen őrizkednie kell attól, hogy kifejlődőben lévő potenciális esélyeket kész adottságnak vegyen. Nagyönis lehetséges, hogy a fentebb vázolt „finlandizációs” elgondolás megakad a Szovjetunió vagy a csatlós-államok belső nehézségein. Az sem biztos, hogy a gorbacsovi vonalvezetésnek — úgy, ahogy az 1987/88-ban megmutatkozott — tartós jövője van. Az is lehet, hogy a Kelet-Európával kapcsolatos nagyobb szovjet engedékenységek merőben konjunkturális okai vannak: kimerültek a Szovjetunió gazdasági tartalékai, nincs miből eltartani a csatlósait, ezért önállósodásukat bizonyos határok között nemcsak elfogadja, hanem szorgalmazza is. Annyit azonban mindenképpen megállapíthatunk, hogy *a szovjet tűrési-határ eltolódott*, s ezzel elmozdult a kelet-európai változások legfontosabb korlátozó tényezője.

Mármost mi következik ebből a magyarországi helyzetet illetően? Az, hogy sokkal nagyobb lehetőség van érdemleges politikai és intézményes változásokra, mint negyven év óta bármikor. Nagyobb lehetőség van a sajátlagos magyar nemzeti érdekek érvényesítésére is (elsősorban gazdasági téren).

Mint már fentebb jeleztük, az adottságoknak ezt az elmozdu-

lását az új magyar pártvezetés is észrevette. Ezért merészel gazdasági vonatkozásban olyan meredeken új eszmékkel kacérkodni, egészen a tőkés magántulajdon visszaállításáig menően. Ezért volt mersze még politikai vonatkozásban is (intézményes pluralizmus, nagyobb jogszerűség, stb.) a közvélemény kívánalmainak elébe menni, — legalábbis biztató ígéretek formájában. S főképpen: ezért hajtott végre fordulatot a határon túli kisebbségek ügyében.¹² Az eddiginél komolyabb formában van szó a kommunista párt belső működésének demokratizálásáról, így pl. a vezetés vonalától eltérő „irányzatok” szabadabb kifejeződéséről. Ha eltekintünk az 1953 és 1956 közötti korszaktól, ilyen határozott szakításra a Sztálintól örökölt gondolkodási és cselekvési sémákkal soha nem került sor a háború utáni magyar kommunista mozgalom történetében. Új vonásokat mutat a közvéleménnyel való hivatalos kommunikáció is: rendszeressé váltak a kormánytájékoztatók és a sajtó képviselőivel folytatott beszélgetések; ezek keretében kényes kérdéseket is lehet feltenni a kormány- és pártvezetőknek, s a válasz nem letorkolás, hanem kísérlet a hivatalos álláspont igazolására. Nyilván ezzel is összefügg a párt- és kormány szervek által ellenőrzött sajtó hihetetlen felbátorodása. 1988 nyarán már arra is volt példa, hogy országos napilap helyet adott ellenzékiként számontartott személyek nyilatkozatainak vagy cáfoló kommunikációinak. A társadalommal való „dialógus”, amiről annyi éven át oly sok üres szó esett, tehát igazából megindult.

Van azonban két pont, ahol az új magyar párt- és államvezetés ugyanolyan makacsul kitart a lenini—sztálini álláspont mellett, mint elődei. Ez pedig: az egypárt ún. vezető szerepe és a szervezett ellenzékiesség elutasítása. Minden intézményes újítás megáll azon a ponton, ahol a tulajdonképpeni állampolgári egyenlőség kezdetét vehetné. Ez ugyanis nem fér össze sem az ellenzéki politikai szervezkedés tilalmával, sem a kommunista párt által birtokolt előjogokkal. E kivételes jogok nagyobb része, mint ez köztudomású, kimondatlan. Pontosan ez a hallgatóságos jellegük akadályozza egy valóságos, republikánus alkotmányosságra való áttérést: ez ugyanis összeegyeztethetetlen volna „a párt”

---

12 Lásd még alább.

minden jogfogalom alól kisikló előjogaival.¹³ A kommunista párt kivételes helyzete teszi lehetetlenné az államhivatalnokok és a bírói kar függetlenségét is: az ő kiválasztásuk és okkult irányításuk ugyanis az állampárt előjoga és „vezető szerepének” egyik legfontosabb eleme. Tulajdonképpen az ellenpártok létezésének tilalma is annak következménye, hogy az állampárt minden joggon felül áll. Ennélfogva „a párt” jogainak alkotmányos körülhatárolása szinte automatikusan kell, hogy a többpártrendszerhez vezessen el. Ezért is kérdéses, hogy egy ilyenirányú reformra (amelyről a magyarországi jogászörökben egy idő óta sok szó esik) valaha is sor kerülhet-e, mármint az egypártrendszer keretein belül.

Talán itt jutottunk el a magyar közeljövő kulcskérdéséhez. Ugyanis bármilyen valószínűtlen a hatalom részéről egy olyan önkorlátozási intézkedés, amely szabad(abb) utat nyit a politikai ellenerőknek, teljesen kizárni mégsem lehet. E sorok írója még ennél is tovább menne: egy ilyen – hatásában forradalmi – változás *talán már útban is van*. Ez a változás a magyar politikai közgondolkodásban indult el, amely az elmúlt években fokozatosan kiszabadult a leninizmus fogalomrendszeréből, s visszatért a közönséges republikánus értékekhez, ill. érvelési módokhoz.¹⁴ E folyamat része az alkotmányos jogszerűség körül megindult vita, amelyben most már a párt szakemberei is résztvesznek. Ez

---

13 A mai magyar ellenzéki gondolkodók egy része, így pl. a „Társadalmi Szerződés” szerzői (lásd e szöveg ismertetését a Magyar Füzetek 18. számában), továbbá néhány reformista alkotmányjogász, mint pl. Bihari Mihály, Bruszt László, Schlett István, e dilemmából úgy próbálnak kitörni, hogy a kommunista párt vezetését, ill. az általa kijelölt államelnököt az alkotmányos monarcha szerepével ruházzák fel. Ez a máskülönben elmés megoldás egy dolgot hagy figyelmen kívül: azt, hogy a királyság intézménye hagyományra, azaz beidegződött értékstruktúrákra épül. Megmaradni csak ott tudott, ahol ilyen hagyomány van. Ahol kihalt, mesterségesen újratehermenteni nem lehet, mert a modern republikánus érzület nem fogad el más politikai legitimitást mint azt, amely demokratikus választáson alapul.

14 Olyan okokból, amelyeket itt nem szükséges kifejteni, a „republikánus” kategóriát találóbbnak tartom, mint a liberalizmust. De természetesen az itt elemzett folyamat úgy is jellemezhető, mint a liberális eszmerendszer újabb felvirágzása.

a vita máris olyan irányban halad, hogy előbb-utóbb védhetetlenné teszi az állampárt jogi kivételezettségét. De természetesen még megállítható. A kérdés csak az, hogy mit ér a hatalmi vétó, ha a máskülönben elfogadott – sőt uralkodóvá vált – republikánus elvek logikája morálisan tarthatatlanná teszi az állampárt előjogait?

A politikai hatalmat az is a jogi (közéleti) reformok irányában hajtja, hogy gazdaságilag szorult helyzetben van. Olyan intézkedéseket kellene elfogadtatnia, amelyek széleskörű elégedetlenséget váltanak ki. Az alternatíva itt: a kemény diktatúra (ami viszont a nyugattal való együttműködést keresztezné). Egy új „közmegegyezés” keresése tehát szinte kényszerűség. Viszont milyen más módon volna lehetséges közmegegyezés, mint demokratikus alapon? Ezért is gondoljuk, hogy Magyarországon – a hatalom szándékaitól függetlenül, pontosabban: azokon túlmenően – *igazi* demokratikus változások érlelődnek. A játszma hosszú idő óta először úgy folyik, hogy nemcsak a hatalom, hanem a társadalom kezében is vannak „ütőkártyák”. Feltéve, ha vannak olyan szervezett erők, amelyek e kártyákat ki tudják játszani.

Az ellenzék szerepéről

Ilyen erők Magyarországon már hosszú évek óta vannak (demokratikus ellenzék), de szerepük éppen a legutóbbi egy-két évben domborodott ki. Az MSZMP által „elhatározott” politikai igazítások ugyanis úgy is tekinthetők, mint egy állandó védekezési és visszavonulási folyamat részei. A hatalom minduntalan újabb és újabb kérdéseket kénytelen fontolóra venni; nem kezdeményezője, hanem szenvedő alanya egy olyan „diológusnak”, amelynek a témái, sőt még a vitaterminusai is a szellemi-politikai ellentáborból jönnek. A hatalom nem annyira újít, mint inkább *koncedál*; olyan kérdésekről kénytelen vitába bocsátkozni, amelyeknek évtizedeken át még az említése is tilos volt; terepeket ürít ki, de csak azért, hogy az új állásokban megint védekezésre kényszerüljön.¹⁵

1987-ig a demokratikus ellenzéknek voltaképpen egyetlen szervezett csoportja volt: az, amely „szamizdat”-kiadványok

formájában a második nyilvánosságot megteremtette. Eszmeileg volt egy másik ellenzéki kör is: az egykori Parasztpárthoz és népi irodalomhoz kapcsolódó szellemi tábor. 1987/88-ban ez a tábor is szervezettebb formát öltött a Demokrata Fórum képében, amelynek nyilvános vitái némileg az 1956-os Petőfi-kör emlékét idézik fel. Egy harmadik politikai csoport 1988-ban jelentkezett és – már neve szerint is – fiatal demokratákat toboroz; e szövetséggel, amely e sorok írásakor jogi elismertetéséért küzd,¹⁶ egy új nemzedék lépett a politikai színtérre. De még a színtéren van, sőt épp mostanában kapott új jelentőséget az „56-osok” csoportja, azaz a forradalomban szerepet játszott (többnyire börtönviselt) volt harcosok vagy politikai ellenzékiek köre. Jelképesen ők a kapcsolat a múlttal, a magyar társadalom korábbi szabadságküzdemeivel.

A fenti felsorolás nem törekszik teljességre, csak néhány fontosabb irányzatot jelöl meg. Ezenkívül hiányzik belőle az ellenzéki mozgalmak mögöttes szellemi tartományainak térképe (szociológiai kutatások, Bibó- és Jászi-kultusz, a XIX. századi magyar liberális tradíció élesztése, alkotmányjogi reformirodalom, stb.). Említést érdemelnének a szépirodalomban és a filmművészetben lezajlott csatározások, úgy is mint egy szélesebb szellemi szabadságküzdelem részei, valamint az a tény, hogy a hetvenes-nyolcvanas években ez a szabadságharc kilépett az irodalom – és az irodalmiasság – kereteiből, s visszatért egy szakszerűbb politikai nyelvezethez és fogalomrendszerhez.

A magyar állam- és pártvezetés kezdettől fogva aggódó fi-

---

15 Hogy csak néhány példát említsünk: a „szegényprobléma” hivatalos elismerését a SZETA kényszerítette ki; a határon túli magyarság iránti érdeklődést Illyés Gyula, Csoóri Sándor és a mögöttük álló népi mozgalom; a környezetvédelmi intézkedések felülvizsgálatát a Duna-kör és más független szakemberek megmozdulása; a szolgáltatásmegtagadók státuszának folyamatban lévő újrafogalmazását azok a küzdelmek, amelyeket az elmúlt években az ellenzék a börtönbe vetett lelkiismereti szolgáltatásmegtagadókért folytatott. Új egyesületi törvényről azért van szó, mert az elmúlt években gombamódra szaporodtak el a klubok és más független kezdeményezések. Tulajdonképpen azt, hogy „Kádárnak mennie kell” is elsőnek a demokratikus ellenzék szócsöve, a *Beszélő* mondta ki így (I. Magyar Füzetek 18., 155. old.).

16 Lásd alább a FIDESZ-szel kapcsolatos dokumentumokat (203. o.)

gyelemmel kísérte az ellenzékiességnek és a szellemi emancipáció-
nak ezeket a — számára részben érthetetlen — tüneteit. Tudo-
másul vette, hogy együtt kell élnie egy olyan értelmiséggel,
amely mindinkább másként gondokodik, mint az országnak dik-
táló párt, de jóideig tagadni próbálta, mármint önmaga előtt,
hogy a szellemi emancipáció folyamata a politikára is kihat.
Azzal nyugtatta magát, hogy e folyamatok mögött nincsenek
„dolgozó tömegek”. 1987-re azonban kiviláglott egyrészt az,
hogy az ellenzékiekre, illetve kérdésfelvetéseikre, igenis figyel
a szélesebb közvélemény, másrészt, hogy — mint annyiszor a
történelemben — a szellemi életben végbement eltolódások
előjelzéseit voltak egy *társadalmi* méretű hangulatváltozásnak.

Amit az állampárt még mindig nem akar elismerni: ez az el-
lenzékiesség politikai létjogosultsága és társadalmi funkciója.
Ezért hangzik olyan hamisan, amikor párt- és államvezetők „dia-
lógusról” beszélnek. Az ellenzők szervezett fellépésének tör-
vényen kívül helyezése ellentétes a dialógus fogalmával. S azon-
kívül, hogy semmilyen demokratikus principiummal nem indo-
kolható, még a józan ésszel, pontosabban a civil béke követel-
ményével is ellenkezik. Régi tapasztalat, hogy ahol nincsenek
elismert ellenzéki mozgalmak, sem a hatalmi ellenőrzés körén
felül álló, morális tekintéllyel bíró jogintézmények, ott — vész-
helyzetekben — nincsen fogódzópont, s a tömegindulatokkal
egyedül a nyers erő állítható szembe. Minden kibillent helyzet
kezelhetőbb, ha „a nép” úgy érzi, hogy vannak hitelt érdemlő
szószólói: akkor még a legellenségesebb indulatok is lefordít-
hatók a politika nyelvére, s indulhat (valódi) dialógus, mert a
hatalomnak van *kihez* beszélnie. Az ellenzéknek ezt a társadalmi
funkcióját a leninista politikai gondolkodás még mindig nem
akarja tudomásul venni, pedig már nem is egyszer drámaian
szembesült vele. 1956-ból is azért lett robbanás, mert a legel-
keseredettebbeknek — azoknak akik végülis fegyverhez nyúl-
tak — nem volt politikai képviselőjük.

A mai magyar helyzetnek az elmúlt évtizedekkel, s nevezete-
sen az 1956 előttivel összehasonlítva az egyik legbiztatóbb vo-
nása az, hogy — potenciálisan — vannak ellenzéki pártok, vagyis
olyan erők, amelyekkel a hatalom dialogizálhat. Ez a párbeszéd,
mint már fentebb rámutattunk, tulajdonképpen folyik is, csak
éppen a hatalom elkeseredetten tagadja, hogy ez így van, ille-

tőleg újabb és újabb terveket kovácsol arra, hogyan lehetne az ellenzékot megfojtani, törvényen kívül helyezni, kiküszöbölni. Ahelyett, hogy azon törné a fejét, hogyan lehet neki törvényes helyet adni, s ezzel a demokratikus kormányzás feltételét megteremteni.¹⁷

Van-e más alternatíva?

Van-e a radikális politikai előrelépésnek, azaz a demokráciához való fokozatos visszatérésnek, alternatívája?

Engedtessék meg, hogy ne tekintsük alternatívának a személyi jogokat érintő kisebb-nagyobb igazításokat (mint pl. az utazási szabadság kiterjesztése, a szakszervezeti kényszer-tagság megszüntetése, a mindennapi életet érintő hatósági önkény korlátozása, a hitelesebb sajtótájékoztatás): nem azért, mert elhanyagolhatók, hanem mert e máskülönben üdvös javítások a válság alapproblémáját nem oldják meg. Sőt, bizonyos értelemben ezek az intézkedések még táplálják is a politikai válságot. Miért? Mert diktatúrában az állampolgári engedelmisséget a magánéletre nehezedő kényszerek is segítenek fenntartani; ha ezeket rendre megszüntetik, az állampolgárok szükségképpen elpimaszodnak, öntudatosabbá és követelődzőbbé válnak. Ugyanez mondható el a jus murmurandi-ról. A nagyobb szólásszabadság, a sajtó nyíltabb szembenézése az ország valós problémáival csak akkor működik „szelep”-ként, ha a panaszoknak és bírálatoknak – a követelésekről nem is szólva – fogamatjuk van. Ha ellenkezőleg, a közönség úgy látja, hogy mindaz, amit mond, kér és javasol, pusztába kiáltó szó marad, akkor a sirámok egy napon dühös indulattá fordulnak át, s a „szelepek” egyszerűen szétpattannak.

¹⁷ Az ellenzéki szervezkedés törvényes elismerése nélkül a választási és képviseleti rendszer reformja is képtelenség. Ez egyébként jó példa arra, hogy a hivatalosan vállalt politikai reformok belső logikája miként ütközik bele a leninista rendszer falába. Amíg nincs szabad(abb) politikai szervezkedés, addig nyilvánvalóan minden választás manipulált marad és a képviselők függetlensége is merő színjáték, mert hiszen a hatalom megbízásából vagy engedélyéből vannak a helyükön. Ezen az sem változtat, hogy egy-egy önértetesebb ember (pl. 1985 óta Király Zoltán) kihasználja a „színjátékban” rejlő lehetőséget.

Nem tekinthető alternatívának a kilátásba helyezett gazdasági átstrukturálás sem. Egyrészt azért, mert a rendszer politikai alapjait ez is csak gyengíti: mennél több piacgazdaság honosul meg, annál jobban megtépződik a párturalom hivatkozási alapja, a szocializmus. Másrészt és főleg azért, mert az elkövetkező néhány évben semmilyen gazdasági intézkedéstől sem várható életszínvonal-javulás, ezért aztán a lakosság tömegei nem láthatnak benne ajándékot. Ellenkezőleg, a várható gazdasági intézkedések — bármily igazoltak vagy elkerülhetetlenek — valamilyen *kárpótlás* után kiáltanak, amely a helyzet természete szerint nem lehet gazdasági.

Politikai síkon a demokrácia elfogadásának voltaképpen csak egy alternatívája van: egy hangsúlyosabban „nemzeti” politika. Ez azonban még a fentieknél is nagyobb nehézségekbe ütközik. Az első és legnagyobb nehézség neve: szovjet függőség — és ez bővebb kifejtést nem követel. Egy további nehézség annak a politikának a terhe, amelyet a trianoni Magyarország egészen az 1944. évi összeomlásig folytatott. Akármennyi idő telt is el azóta, s akármennyire megváltoztak is Horthy (stb.) óta a Magyarországot kormányzó politikai és társadalmi erők, a volt kisantant-államok részéről a magyar külpolitikára változatlanul a határrevíziós szándék gyanújának árnyéka borul. Ennek az elmúlt években is többször tanúi lehettünk (s nemcsak román oldalról!). Ahhoz, hogy a gyanú feléledjen és Magyarország a status quo felborítójának bűnében találtassék, elég annyi, hogy egy kicsit is nevesebb magyar személyiség nyilvánosan védelmébe vegye a jogaikban megsértett magyar kisebbségeket. Hát még, ha a magyar kormány teszi ezt. Márpedig egy hangsúlyosabban nemzeti politika óhatatlanul maga után vonja a határon túli magyarok érdekeinek védelmét.

A kisantant-reflexek és a Szovjetunió álláspontja között egyébként 1945 óta összhang van. Éspedig azért, mert a háború alatt és után sikerrel véghezvitt területi annexiói után a szovjet állam érdeke az, hogy a határok kérdéséről ne essék szó. (A szovjet kormánynak ezt még a Helsink-i okmányokba is sikerült bevetetnie.) Az örmény–azerbajdzsáni zavargások egyébként napvilágra hozták, hogy ilyen problémák még a Szovjetunióon belül is vannak, s hogy a moszkvai hivatalos álláspont azokban is mereven status quo párti. A Varsói Szerződés államai között

minden jel szerint hallgatólagos megegyezés van a tekintetben, hogy ilyen természetű kérdéshez nem illik nyúlni. Aki ezt mégis megteszi, fekete bárány. A magyar nemzeti politikának ezt az adottságát figyelmen kívül hagyni botorság volna. A demokráciát „nemzeti politikával” behelyettesíteni *Magyarország esetében* tehát csak szűk korlátok között lehet.¹⁸

Abból a tényből, hogy 1988 eleje óta a magyar kormányzat magára vállalta a kisebbségek érdekeinek védelmét, egyelőre nem szabad túlságosan messzemenő következtetéseket levonni. Mint ismeretes, ezt a kérdést sem a pártvezetés dobta be a köztudatba, ellenkezően, évtizedeken át mindent megtett, hogy az ezzel kapcsolatos fájdalmakat és indulatokat elfojtsa.¹⁹ A romániai helyzet alakulása, nevezetesen a Magyarországon maradó erdélyi menekültek számának megszorodása, azonban tarthatatlanná tette az addigi hivatalos közömbösséget, s mindenekelőtt gyakorlati intézkedéseket követelt. Miért, miért nem, a párt- és államvezetés egyszerre csak fölfedezte, hogy a határon túli magyar etnikum irányában nemzeti hivatása van.²⁰ De hadd emlékeztessünk arra, hogy közvetlenül e látványos fordulat előtt még arról volt szó, hogy jó pár száz erdélyi magyart visszadobnak Romániába. Ezt csak a közvélemény fölhördülése akadályozta meg.

Nincs kizárva, hogy az 1988 januárjában bekövetkezett változásnak van külpolitikai háttere is: szovjet–román viszonylatban. De minthogy erről bizonyosat nem tudunk, ezt nem kívánjuk érinteni. Ami viszont jelen fejtegetésünk keretében figyelmet érdemel, az a fordulat *belpolitikai* háttere.

A magyarországi pártvezetés egy csoportja már néhány éve felfedezte, hogy a határon túli kisebbségek kérdése — elsősorban az erdélyié — új lehetőséget nyit számára a közvélemény „népi-nemzeti” táborának megnyeréséhez. Közeledési kísérletek

---

18 A magyar kommunisták helyzete — csakúgy mint a kelet-németeké — ebből a szempontból nyilvánvalóan kivételes. Minden más, hatalomra került kommunista párt kezdettől fogva meglovagolt valamiféle nacionalizmust.

19 L. erre vonatkozóan „A kisebbségek és a magyar sérelemérzet” c. dolgozatunkat, *Magyar Füzetek*, 13.

20 L. alább „Fordulat a magyar nemzetiségi külpolitikában?” c. cikkünket (40–44. old.) valamint Duray Miklós cikkét (111. és 113. l.)

is voltak, de messzire nem jutottak Kádár János ellenállása miatt, aki e nyitásban több veszélyt látott, mint előnyt. Kádár meggyengülésével és egy új korosztály megjelenésével a felső vezetésben azonban tért nyert a hangsúlyosabb „nemzeti vonal” (nevezzük az egyszerűség okáért így), s – most első ízben – gyakorlatilag is kifejezésre jutott.

Minden jel szerint Moszkva egyelőre helybenhagyta az új magyar vonalat, legalábbis abban az óvatos hangszerelésben, amely a hivatalos nyilatkozatokat jellemzi (még a Szűrös Mátyáséit is). Ennek belpolitikai hasznosítása azonban azért kétséges, mert *a szavakon túllépni ezen a terepen sem lehet*. A határok felülvizsgálatára nincs lehetőség, sőt még a kisebbségek helyzetében sem várható javulás. (A kommunista államok által folytatott nemzetiségi politika még kultúr-autonómiát sem képes adni a nyelvi vagy vallási kisebbségeknek.) S végül: a pártállamok közötti szolidaritás még mindig erősebb, mint a nemzeti érdekekkel való azonosulás: mint kiderült,²¹ a magyar kormánynak nincs joga a Romániával szembeni panaszait nemzetközi fórumok elé vinni.

Tehát marad a kompromisszum a demokráciával mint egyedüli kiút a válságból. Ennek minden világpolitikai nehézségével és egyelőre nehezen átlátható – belföldi következményével. Így vagy úgy „hadállásokat” kell feladni, ami negyven évi úgyszólván megszakítatlan uralom után bizony nem kis elhatározást követel. Nem jósoljuk, hogy ez lesz, csak annyit mondunk, hogy e fordulat nélkül Magyarország nem fog tudni kilábolni abból a félig kormányozhatatlan állapotból, amelybe a kommunista államrendszer megzavarodása döntötte.

(1988. szeptember 1.)

²¹ Minden hivatalos nyilatkozatból, egyértelműen.